

ABOUT PROTOBULGARIAN CROSS-SHAPED TEMPLES?

Galabina Yosifova, b8d8h8@abv.bg

National archaeological institute with museum – BAS, Shumen, Bulgaria

Abstract: The article examines two buildings with a cross-shaped plan, located in Pliska. After the destroying of one of the buildings, the Great Basilica was built on its remains. The report includes all the opinions of researchers about the purpose of the cross-shaped building - a tomb from the early Byzantine period, a protobulgarian pagan temple, a mausoleum of the Bulgarian Khans, a church, a baptistery, a martyrium. Its construction history, superstructure, construction periods, facilities that are functionally related to it, its fate after the adoption of Christianity are examined. A church was built on the foundations of the second cross-shaped building. Therefore, her researcher is of the opinion that it was a protobulgarian temple. Most archaeologists believe that only the buildings with a plan of inscribed quadrilaterals were protobulgarian pagan temples and in their works do not mention this building at all and do not comment on the possibility that it was a pagan temple. R. Rashev reminded us of this forgotten monument. Other archaeologists also believe that the two cross-shaped buildings were probably pagan temples and formed a new group of cross-shaped temples in addition to the group of temples with a plan consisting of inscribed quadrilaterals.

Keywords: protobulgarian cross-shaped temples, cross-shaped building, Pliska, Great Basilica, church № 3

ЗА ПРАБЪЛГАРСКИТЕ КРЪСТОВИДНИ ХРАМОВЕ?

Гълъбина Йосифова, b8d8h8@abv.bg

Национален археологически институт с музей – БАН, Шумен, България

Резюме: Предмет на статията са две сгради с кръстовиден план, намиращи се в Плиска. След разрушаването на едната сграда върху нейните останки е построена Голямата базилика. Разгледани са строителната история на кръстовидната сграда, надстройката ѝ, строителните периоди, предназначението ѝ според отделните изследователи – гробница от ранновизантийския период.

прабългарски езически храм, мавзолей на българските канове, църква, кръщелна или мартирий, съоръженията, които са функционално свързани с нея, съдбата ѝ след приемането на християнството. Върху основите на втората кръстовидна сграда е изградена църква № 3. Затова нейният проучвател е на мнение, че тя е била прабългарски храм. Повечето археолози смятат, че само постройките с план от вписани четириъгълници са били прабългарски езически светилища и в своите разработки въобще не споменават за тази сграда, и не коментират възможността тя да е представлявала капище. Р. Рашев ни припомни този позабравен паметник. Други археолози обаче считат, че вероятно двете кръстовидни сгради са функционирали като капища и образуват нова група светилища с кръстовиден план освен групата от храмове с план, състоящ се от вписани четириъгълници.

Ключови думи: прабългарски кръстовидни храмове, кръстовидна сграда, Плиска, Голямата базилика, църква № 3

Предмет на статията са две сгради с кръстовиден план, намиращи се в Плиска – под Голямата базилика и църква № 3. Разгледани са тяхната надстройка, строителните периоди, предназначението им, съоръженията, които са функционално свързани с тях, съдбата им след приемането на християнството. Мненията относно функциите на първата кръстовидна сграда са разнопосочни - гробница от ранновизантийския период, прабългарски езически храм, мавзолей на българските канове, църква, кръщелна, мартирий. Проучвателят на втората сграда с кръстовиден план е на мнение, че тя вероятно е била прабългарско светилище. Повечето археолози смятат, че само сградите с план от вписани четириъгълници са представлявали прабългарски храмове и в своите разработки въобще не споменават за тази сграда, и не коментират възможността тя да е представлявала капище. Р. Рашев ни припомни този позабравен паметник. Повод за написването на статията е позицията на няколко археолози от последните години, че вероятно двете кръстовидни сгради представляват прабългарски храмове, както и новите мнения относно функциите на сградата под базиликата.

Археологически контекст на кръстовидната сграда под Голямата базилика

Преди изграждането на Голямата базилика на терена около нея е съществувало поселение, датиращо от края на VIII - първата половина на IX в. То се е състояло от вкопани землянки.

През 1973 г. Т. Тотев в източната част на средния кораб на базиликата проучва монументална постройка с кръстовиден план (Тотев, 1984, pp. 160-165). Близо до нея са разположени каменни саркофази на висши прабългарски военачалници, а непосредствено до стилобата на южния кораб на базиликата се намира дълбок кладенец, предхождащ изграждането на последната (Boyadzhiev, 1986, p. 28). Кръстовидната сграда, кладенецът, некрополът, няколко леки дървени постройки са били заградени с ограда, чиито главен вход е бил от юг, в една ос с южното рамо на сградата като до него е водила каменна алея (фиг. 1) (Georgiev, 1993, pp. 90-91).

Разположение, планировка, размери и строителна техника на кръстовидната сграда

Планът на кръстовидната сграда се състои от две еднакво дълги правоъгълни тела, които се пресичат под прав ъгъл и образуват равнораменен гръцки кръст със свободно издаващи се рамена като тесните страни на кръстните рамена представляват сегменти от окръжност. Сградата е с размери 15,50 x 15,50 м. От постройката са запазени хоросановите подложки на каменните основи. На дълбочина 1-1,20 м под равнището на пода на базиликата в здравия терен са отлети хоросановите подложки с пилоти. Основите са били изградени от най-малко два реда варовикови блокове с размери 0,40-0,50 м, но нито един блок не е запазен *in situ*. Вътре в постройката и до нея са разположени няколко хоросанови подложки с различни размери за основи на стълбове и стени, вкопани с 0,40 м по-плитко от подложката на основите (фиг. 2) (Тотев, 1984, p. 164-166), (Boyadzhiev, 1986, p. 28), (Boyadzhiev, 2008, p. 116), (Georgiev, 1993, p.41).

Надстройка на храма и строителни периоди

Според Ст. Бояджиев и Я. Василев сградата е имала два строителни периода, а според П. Георгиев – три. Функционалното ѝ предназначение през първия строителен период е спорно. П. Георгиев счита, че тя е била мартирий на Енравота, а Ст. Бояджиев – мавзолей на кан Тервел. През втория строителен период сградата е преустроена в църква (Boyadzhiev, 1986, p. 30-31), (Boyadzhiev, 2008, p. 112), (Georgiev, 1993, p. 45-46), (Vasilev, 2009).

Първи строителен период

Ст. Бояджиев, П. Георгиев и Я. Василев правят реконструкции на паметника (фиг. 3). Сградата е имала два етажа като според Ст. Бояджиев първият е бил частично вкопан в земята. Основите, образуващи затворен квадрат точно в пресечището на кръстните рамена, свидетелстват за това, че над тях се е издигала надстройка. В югозападното междурамие е разположена подложка, конструктивно свързана със западното рамо, успоредна на южното рамо. Между нея и последното вероятно е била развита масивна каменна низходяща стълба, водеща до площадка пред врата, въвеждаща в помещение под западното кръстно рамо. В източната стена на това помещение е разположена врата, водеща към главното помещение в пресечището на кръстните рамена. От него чрез по-тесни врати се е достигало до кръстните рамена, в които са били разположени саркофазите на канското семейство. Наличието на подземния етаж се доказва от основите, очертаващи габарита на подкуполния квадрат. Над тях в етаж не се издигат стени. Изчисленията показват, че дълбочината на подземието е била около 1 м, колкото е и дълбочината на която лежат хоросановите подложки на основите на сградата. Над земята е изпъквал цокълният етаж, носещ представителната част на сградата. Постройката притежава всички елементи, характерни за монументалните гробници. Към същинската погребална камера, състояща се от обособено квадратно помещение, води стълбище, разположено от дясната страна на главната композиционна ос на зданието. Широка външна стълба извежда до главния вход, разположен на западната фасада, въвеждащ в представителния етаж, предназначен за отслужване на заупокойни молитви и възхвала на погребаната в криптата канска особа. В по-късна публикация Ст. Бояджиев смята, че входът към етаж е бил разположен на южната фасада и е въвеждал в южното кръстно рамо (Totev, 1984, p. 166), (Boyadzhiev, 1986, p. 30), (Boyadzhiev, 2008, p. 108, 116-117, fig. 133).

Я. Василев счита, че сградата е била двуетажна, но първият етаж не е бил вкопан, а подът му е бил наравно с околния терен. Поради изваждането на квадратите от основите при разрушаването на сградата не е сигурно къде са били разположени входовете към първия ѝ етаж.

Главният вход към него вероятно се е намирал на южната стена на южното рамо, където е изградена постройка Г, служеща за предверие към входа. През първия строителен период е възможно входове към първия етаж да са съществували и на четирите рамене на зданието за да бъде централното му помещение достъпно и видимо от всички страни. При стълбището в югозападното междурамие не са открити следи от вкопаване, поради което то не би могло да води надолу, към предполагаем полувкопан етаж, а само нагоре към втория етаж на зданието (Vasilev, 2009).

Според П. Георгиев стълбата в югозападното междурамие е била възходяща. Същинската част на храма е стъпвала върху висок около 1 м цокъл, а не върху приземен етаж. Стълбата е отвеждала към до два отделни входа – в западното и южното рамо. Съществуването на западния вход е сигурно. За наличието на вход в южното рамо подсказва разположеният в него фундамент 1, който вероятно е служел за постамент на масивен саркофаг. Съставът на хоросана и подложката на фундамента са аналогични с тези от подложките за основи на сградата и фундаментът принадлежи към първия ѝ строителен период. По-високото му ниво и положението му в помещението, изключват възможността той да е свързан с конструкцията на постройката. Саркофагът се е намирал в приземната част на сградата, а покритието му е било на едно ниво с пода на помещението над него. Приземието, запълнено с насип, е било ниско и практически неизползваемо (Georgiev, 1993, pp. 47-48). Фундамент 1 е построен на това място след разрушаването на кръстовидната сграда и след изграждането на източния стилобат на базиликата. Най-вероятно хоросанът от фундамент 1 е остатък от бъркало за хоросан, използван при строежа на базиликата (Boyadzhiev, 2008, p. 111). Ст. Бояджиев счита, че сградата се е издигала във формата на свободно изявен кръст със заоблени рамена, които са се извисявали на еднаква височина. Поради дебелите стени кръстните рамена вероятно са били покрити с полуцилиндрични сводове, а над пресечището на рамената се е извисявал цилиндричен барабан, увенчан с купол. Подкуполният квадрат е с размери 4,60 x 4,60 м (Boyadzhiev, 2008, p. 110, p. 116), (Totev, 1984, p. 166).

Най-вероятно кръстните рамена са били заоблени само на нивото на първия си етаж, докато фасадите на втория етаж са били изпълнени след малък отстъп и са представлявали П-образни тела. Вторият етаж с купола е бил висок вероятно около 22-23 м, а сградата заедно с първия етаж – около 26-28 м (Vasilev, 2009).

Втори строителен период

Ст. Бояджиев пръв достига до заключението, че подложките за фундаменти на стълбове и зидове, които не са конструктивно свързани със сградата, са част от по-късни преустройства и не принадлежат към първичния ѝ план. През втория строителен период между рамената на кръстовидната сграда са издигнати квадратни помещения. От тях са се съхранили следи от хоросановата подложка (Boyadzhiev, 1986, p. 31), (Georgiev, 1993, p. 45).

Фундамент 3 е добавен през втория строителен период като е затварял помещението в югозападното междурамие. Симетрично помещение е имало и в северозападното междурамие, част от което е фундамент 4. Северният му край, както и северният зид на помещението са унищожени при трасирането на основите на базиликата. Част от фундаментите на помещенията в източните междурамия попадат под основите на последната и са разрушени в много голяма степен при строежа ѝ. Преустройството на кръстовидната сграда в постройка с кръстовиден план, вписан в квадрат, показва, че тя е била превърната в кръстополна църква (Boyadzhiev, 1986, p. 31), (Georgiev, 1993, p. 45-46, pp. 51-52). Източната дъговидна стена на източното кръстно рамо е била съборена, за да се пристрои до нея сложен олтар от цариградски тип, отделен от наоса с олтарна преграда. Олтарът е включвал фундаменти 2, 10 и 11, върху които са изградени три апсиди (Boyadzhiev, 1986, p. 31), (Boyadzhiev, 2008, p. 112). П. Георгиев се съмнява в наличието на предапсидно пространство и странични апсиди. Той смята, че средната апсида е добавена допълнително, но през първия строителен период (Georgiev, 1993, pp. 50-53). В западното междурамие е изграден притвор. В междинните стени, разделящи кръстните рамена, били пробити широкотворни отвори, за да наблюдават богомолците извършваните пред олтара обреди.

При направените преустройства носещите стени и сводовете се пропукали. Фундаменти 5 и 6 представляват контрафорси и изглежда са поддържали пропукалия се свод над западното рамо (Boyadzhiev, 1986, pp. 31-32). Няма данни за пропукавания в стените. Наличието на помещения в източните междурамия не е доказано, тъй като фундаментите 7, 8, 10 и 11 не се допират пряко до основите на кръстовидната сграда и не са разположени правилно спрямо тях. В западните междурамия зидовете върху фундаменти 3 и 4 са оформили две нови помещения. Наличието им доказва преустройството на сградата в църква. Фундамент 1 е долепен до главния южен вход, който изглежда е функционирал през първия строителен период. Разполагането на фундамента до южния вход свидетелства за това, че вероятно изграждането му е станало при преустройството на сградата в църква, при което главният ѝ вход е изместен в западното кръстно рамо. Фундамент 1 вероятно е представлявал основа на вътрешно Г-образно стълбище, водещо към втория етаж на зданието. То е трябвало да замести изоставеното при преустройството в църква първично външно стълбище, върху което е било изградено помещението в югозападното междурамие (Vasilev, 2009).

Вероятно помещенията от първия строителен период на сградата са запазили първоначалната си конструкция, а покривът на новите помещения е бил по-нисък от покрива на старите (Georgiev, 1993, p. 52). При разрушаването на кръстовидната сграда каменните блокове от основи ѝ са били извадени, за да се преупотребят в основите на базиликата (Boyadzhiev, 1986, p. 32).

Трети строителен период?

Фундаменти 10 и 11 вероятно са изградени през трети строителен период, съвременен на базиликата, когато кръстовидната сграда се е използвала частично. Те са разположени по-високо в сравнение с фундамент 2 и не са оформили страничните апсиди както предполага Ст. Бояджиев. Под централната част на олтара на базиликата П. Георгиев разкрива изкоп, разположен в рамките на основите на източното кръстно рамо, и допуска, че там е било изградено вкопано помещение вероятно представляващо крипта (Georgiev, 1993, pp. 52-54).

Стратиграфия на терена около кръстовидната сграда

Пластът с материалите от селището лежи върху необитаван терен. Той е дебел до 0,30 м и покрива площта върху която са построени манастира и базиликата. П. Георгиев смята, че селището е възникнало в края на VIII – първата половина на IX в. Под строителното ниво на кръстовидната сграда е разположен, дебел 0,10-0,15 м, слой от тъмночерна пръст с материали от селището, които се откриват и над строителното ниво в слой от смесена жълто-черна пръст, вероятно от изкопите за основите на сградата. Част от тези материали са съвременни на функционирането на зданието и са еднакви с тези в пласта на селището. Мартирият възниква на територията на селището като то продължава да съществува до неговата ограда в северна и източна посока. Жителите на селището може би участват в изграждането и обслужването на мартирия. Горната граница на живота в селището е залагането на основите на базиликата по време на латинската мисия между 866 и 869 г. Между хоросановите подложки на кръстовидната постройка има 1-2 см черна пръст с въгленчета - тя е била опожарена. Сроктът между премахването на квадратите ѝ и залагането на основите на базиликата е бил много кратък (Georgiev, 1993, p. 9, p. 36, pp. 55-56, pp. 96-97).

Кладенец

Кладенецът се намира на 7-8 м югозападно от кръстовидната сграда. Разположен е в средата на южния кораб на базиликата и според Шкорпил кладенецът и църквата са синхронни, а той вероятно е свързан с нейната кръщелна (Georgiev, 1993, pp. 75-76), (Boyadzhiev, 2008, p. 119). Ст. Ваклинов стига до заключението, че кладенецът е изграден преди базиликата. Съществува функционална връзка между кладенеца, селището, кръстовидната сграда и базиликата. П. Георгиев смята, че периодите, през които е функционирал кладенецът, са три – периода на съществуване на селището, на мартирия с некропола, и на базиликата. Вероятно кладенецът е задоволявал нуждите от питейна вода както на селището, така и на околната територия от Външния град на Плиска (Georgiev, 1993, pp. 76-83).

Функционално предназначение и датировка на сградата

Тезата за кански мавзолей

Кръстовидната сграда не е издигната върху останките на селище от VIII в. Кан Тервел издига своя мавзолей върху празен терен. Кладенецът също е построен от Тервел като светената вода е използвана в ритуалите в памет на кана (Boyadzhiev, 2008, p. 108, pp. 119-120). Мавзолеят е разположен във Външния град в среда, където е отдавана почит към Тангра и където впоследствие се развива аристократичен некропол (Boyadzhiev, 1986, p. 32). Мавзолеят се превръща в място за поклонение и последно жилище и на други канове. Може би в него е погребан кан Омуртаг, тъй като името му е изписано върху капака на саркофага на болярина Отурдач (Boyadzhiev, 2008, p. 119), (Ovcharov, 2005, pp. 204-206).

Свещеният характер на канската институция, почитта към мъртвите и предците подкрепят тезата на Ст. Бояджиев, че сградата е представлявала мавзолей на българските канове. Той е имал важно значение за религиозния живот на прабългарите. Вероятно поклонението пред кана, положен в него, се е извършвало в точно определен ден, в който живият владетел се е явявал пред поданиците си и е ръководел процесията до мавзолея (Teofilov, 1993, p. 77). Най-вероятно през петдесетте години на IX в. кан Борис е построил гробница за себе си и за семейството си. Заедно с основното си предназначение на владетелски мавзолей, може би кръстовидната сграда е изпълнявала и функциите на поминален храм, посветен на култа към предците и към небесните сили. В него вероятно е бил разположен олтар върху който е горял свещеният огън на владетеля. Изглежда в района на кръстовидната постройка кан Борис се е покръстил. Превърнатият в църква мавзолей, поради неголемите си размери се оказал неподходящ за столична катедрала, заради което неговото преустройство може би е останало незавършено и той бил разрушен. В северния анекс на базиликата е изграден гроб-олтар, в който вероятно е бил погребан княз Борис - на първоначално предвиденото място, но не в мавзолея, а в гробничен параклис към базиликата (Vasilev, 2009). Р. Рашев счита, че тъй като във вътрешността на сградата няма данни за наличието на крипта, тезата за кански мавзолей, трябва да се изостави (Rashev, 2008, p. 99).

Тезата за прабългарски храм

Кръстовидната сграда е била езически храм и е функционирала едновременно с кладенеца. Заоблените кръстни рамена, ориентирани правилно по посоките на света, се вписват в правилен кръг и Ст. Ваклинов сравнява постройката с традиционното номадско жилище - юртата. За това, че сградата е съществувала през първата половина на IX в. свидетелстват намерените при разкопките на некропола и базиликата прабългарски надписи от времето на Крум и Омуртаг. Голямата базилика е издигната на място, свързано с официалните езически култове. Преди построяването ѝ, капището било унищожено, а олтарната ѝ част е изградена върху останките му (Vaklinov, 1974, p. 35), (Vaklinov, 1977, pp. 169-170), (Vaklinov and Shtereva, 1993, p. 44). С основание Ст. Ваклинов дири аналози на кръстовидната сграда сред монголските юртообразни храмове (Popkonstantinov, 2005, p. 26). Колоните с надписи от езическия период в базиликата може да са използвани в предполагаемия езически храм или около него, но капище с кръстовиден план не е открито нито в другите аули, нито в култовия център Мадара. По своята строителна техника - квадрати, пилоти и хоросан със счукана тухла - постройката принадлежи към сградите от последните етапи на строителство след пожара в Плиска (Rashev, 2008, p. 99).

В подкрепа на тезата за езически храм се изказват и В. Бешевлиев и Ст. Станилов. Изглежда капището е било посветено на култа към Тангра. Обслужвало е обикновеното население на столицата и на селището, сред което е изградено. Може би ритуалните действия не са изисквали всички вярващи да присъстват в храма. Наземната му част вероятно е представлявала голям олтар, а народът е стоял на открито, наблюдавайки ритуалите, извършвани в него. Не е било възможно да се построи храм, който да побере околното население, а и едва ли е било необходимо (Beshevliev, 1981, p. 79), (Stanilov, 1982, p. 230).

Поради плана на сградата Т. Теофилов, П. Георгиев и Ст. Михайлов отхвърлят възможността постройката да е изпълнявала функциите на прабългарски храм, тъй като схемата ѝ се различава от определяните като капища сгради с план от вписани четириъгълници, но в арало-каспийския район К. Попконстантинов открива езически

светилища, посветени на огъня, които представляват аналози както на прабългарските светилища, състоящи се от вписани четириъгълници, така и на кръстовидната сграда. В Байтинския комплекс в Казахстан са проучени храмове, чиято схема е много близка до плана на кръстовидната постройка. Окръжността, квадратът, кръстът символизират модела на света – небето, земята, световните посоки, центъра. Байтинският храм е сходен със зороастрийските храмове на огъня. Те са покрити с купол, четири врати, разположени по световните посоки, водят към вътрешността им, а в средата им е изграден жертвеник (Teofilov, 1993, p. 76), (Georgiev, 1993, p. 58), (Mihailov, 1995, p. 47), (Popkonstantinov, 2005, pp. 26-28). Кръстовидната сграда се намира в североизточната част на ограденото пространство, а в неговия център е разположен кладенецът. Възможно е тя да е изградена вторично, а комплексът да е оформен около кладенеца. През езическия период би могло в заградената площ да е практикуван някакъв култ към водата (Hrisimov, 2018, p. 87).

Тезата за раннохристиянска гробница

Плановата схема на постройката е характерна за V-VII в., когато почти всички сгради от типа „свободен кръст“ имат мемориален гробничен характер (Totev, 1984, p. 169). Някои автори смятат, че типът „свободен кръст“ не се употребява след VII в. и затова предлагат аналози от ранновизантийската епоха (Georgiev, 1993, p. 58). Най-вероятно сградата е била раннохристиянска гробница с пет самостоятелно обособени помещения, във всяко едно от които е имало по един саркофаг на заслужил приживе покойник. Изглежда откритите пет саркофага при Голямата базилика, вторично употребени от българите през IX в., да произхождат от кръстовидна постройка (Mihailov, 1995, p. 48). Към датирание на последната през раннохристиянската епоха насочва и мнението на Ст. Михайлов, че през IX-X в. не съществува традиция да се изграждат мартирии или гробници като самостоятелни архитектурни паметници (Milchev, 1995, p. 53).

Тезата за мартирий

Извън градовете и изолирани от други християнски строежи се строят мартирии, изградени над гробове или места, свързани с

подвизите на светци и мъченици. П. Георгиев допуска, че в селището е имало тайна християнска община и там е екзекутиран Енравота. Кръстовидната сграда е изградена най-късно в първите години от управлението на княз Борис и най-вероятно е представлявала мартирий на Енравота. За мартириалния характер на постройката свидетелства разположеният в южното ѝ рамо постамент за саркофаг. Пристрояване на помещения в междурамията на сгради от типа „свободен кръст“ е типично за еволюцията им към вписан четириъгълник в кръст. Имаме данни за гроб само в южното рамо на сградата, но вероятно междурамията са изградени с идеята да изпълняват същите функции. С изграждането на апсидата и притвора сградата се превръща в църква, но запазва гробнивия си характер като гробовете са разположени в междурамията, а не както е било през първия строителен период – в кръстните рамена. Освен мартирий, сградата вероятно е представлявала и мавзолей на членовете на управляващата династия. В рамките на територията на мартириите много често се изгражда кладенец, почитан като свещен водоизточник. При опожаряването и разрушаването на мартирия през 865 г. по време на антихристиянския бунт върху кладенеца също са нанесени поражения, но той продължава да функционира през цялото съществуване на базиликата (Georgiev, 1993, p. 57, pp. 63-64, pp. 76-83, p. 123, p. 132). Връзката между Енравота и кръстовидната сграда е по-скоро хипотетична, отколкото доказана. До доказването ѝ проблемите около принца и постройката е необходимо да се разглеждат поотделно. Нямаме данни в България да е съществувала традиция да се строят мартирии. Теофилакт Охридски, описва събитията, свързани с Енравота, три века след смъртта на последния. Освен неговото произведение, нямаме никакви други данни за почитането и канонизирането на Енравота. Той е посечен, защото вероятно е организиран бунт срещу Маламир, целящ свалянето му от престола, а не по религиозни причини. Не може категорично да се смята, че е умрял като мъченик (Hrisimov, 2018, pp. 81-85), (Tsanev, 1998, pp. 162-164), (Doncheva-Petkova, 1995, p. 196).

Повече са доказателствата в подкрепа на тезата за християнския характер на сградата отколкото за езическия ѝ характер.

Най-добре е аргументирано мнението за интерпретирането ѝ като мартирий, преустроен в църква. Много малка обаче е вероятността преди покръстването канът да допусне да бъде изграден мартирия и той да съществува 10 години преди официалния акт на християнизацията на държавата (Doncheva-Petkova, 1995, p. 196), (Rashev, 2008, p. 99). След VII в. във Византия не се изграждат мартирии и затова не могат да бъдат посочени синхронни на кръстовидната сграда мартирии, които да послужат за нейни аналози. Характерният ѝ план – равнораменен кръст – е типичен за теофаническите мартирии, но като възпоменателни съоръжения те не предполагат наличие на тяло на почитания мъченик, което противоречи на хипотезата на П. Георгиев за полагане на тялото на Енравота във вътрешността на сградата (Hrisimov, 2018, p. 88). Аристократичният некропол, възникнал в началото на VIII в. около мавзолея, изключва възможността на същото място да е изграден мартирий в средата на IX в. (Boyadzhiev, 2008, p. 119).

Тезата за църква и кръщелна

Поради плана на сградата Т. Тотев я определя като най-ранната черква, издигната след покръстването и смята, че е представлявала църква от типа „свободен кръст“ (Totev, 1984, p. 165, p. 169). А. Милчев и Н. Чанева-Дечевска също смятат, че сградата е била църква, но А. Милчев я датира най-късно в началото на VI в. (Milchev, 1995, p. 52), а Н. Чанева-Дечевска смята, че е изградена след покръстването (Chaneva-Dechevska, 1984, p. 19). По време на покръстването мартирият е превърнат в баптистерий, а построеният от южната му страна портик – постройка Г, отворен на запад към кладенеца-аязмо, изглежда е бил предназначен за оглашените (Georgiev, 1993, p. 134). Според Ц. Цанев кръстовидната сграда е била кръщелна, а след това е преустроена в църква. За това свидетелства планът ѝ – раменете ѝ са заоблени и се създава представа за кръст, вписан в кръг. Кръщелната е възникнала в 853 г. или непосредствено след това. Преустройството в църква вероятно е станало през 864 г. във връзка с покръстването на Борис, а унищожаването на сградата през 866 г. от разбунтувалите се боляри (Tsanev, 1998, pp. 164-165).

Защо е нужно Борис да изгражда кръщелна в 853 г., а самият той да се покръсти десетилетие по-късно? Кръщелна е нужна в 864 г., а тогава е преустроена в църква. Не е възможно първоначалната кръстовидна сграда да е представлявала кръщелна, тъй като самостоятелно действащите кръщелни не се нуждаят от допълнително пристрояване на олтари, защото те са предвидени да изпълняват предназначението си самостоятелно, без съчетанието им с базилика. При разкопките около кръстовидната сграда не се попада на останки от базилика, съвременна на последната. Превръщането на канския мавзолей в християнска култова сграда вероятно е станало по времето на първото пребиваване на византийското духовенство в България, т.е. до 866 година. Може би преустроената сграда е служила за кръщелна на боилите, подкрепящи Борис. Неустойчивата почва в Плиска и преправките на зданието причинили непоправими щети, наложили събарянето на превърнатия в кръщелна мавзолей и издигането на негово място на Голямата базилика (Boyadzhiev, 1986, p. 32).

Ст. Михайлов относя кръстовидната сграда към ранновизантийската епоха, но теренът около сградата не е обитаван по това време. Същото се отнася и за датировката на Ст. Бояджиев в началото на VIII в. Подложките за основите на сградата са изградени от хоросан над ред от дребни камъни и кръгли пилоти, което е характерно за строежите в Плиска от първата половина или средата на IX в., а не за началото на VIII в. Ст. Бояджиев доказва сложната строителна история на сградата. Трудно е да се приеме, че тя, постройките и съоръженията около нея са функционирали само 2-3 години. Вероятно тя е функционирала поне десетина година и е изградена най-късно в първите години от управлението на Борис. Изграждането на крипта с трибуна в олтара на базиликата е характерно за средновековните църкви в Западна Европа и е поредното доказателство, че кръстовидната сграда е унищожена в началните години след покръстването. Следите от пожар свидетелстват за насилственото ѝ унищожаване най-вероятно при антихристиянски бунт от 866 г. (Georgiev, 1993, pp. 56-57). Кулата-пропилей пред атрия и единичният олтар на базиликата не доказват, че тя е изградена по време на пребиваване на латинската мисия.

Обвързването на разрушаването на кръстовидната сграда с периода на пребиваване на мисията е само спорно предположение, както и тезата за унищожаването на сградата при бунта на боилите (Vasilev, 2009). Според мен сградата е представлявала капище и е изградена след 811 г. вероятно от кан Омуртаг. Тя е претърпяла преустройства, които не могат да се вместят в краткия период от възцаряването на Борис до началните години на християнизацията, както смятат П. Георгиев и Ц. Цанев. Постройката не е била преустройвана в църква. Фундаментите в източните междурамия вероятно са свързани с базиликата и не служат за стени на вторично изградени помещения. В западните междурамия вторично са изградени помещения, в които вероятно са били разположени каменни или метални фиали за светената вода. Преминавайки през входа на западната фасада, богомолецът се е озовавал в западното кръстно рамо, от където през отвори в северната и южната му стени, е достигал до фиалите в новоизградените помещения (фиг. 4 а). Ако същинската част на храма е била достъпна само за владетеля и свещенослужителите, то вратата към помещението в югозападното междурамие, е била разположена на южната или западната му стена, а вратата на помещението в северозападното междурамие – на северната или западната му стена, за да черпят богомолците безпрепятствено от светената вода, без да влизат в същинската част на храма (фиг. 4 б).

Сградата под църква № 3

Сградата се намира на около 2 км североизточно от Вътрешния град и има три строителни периода. Проучена е през 1945 г. от Ст. Михайлов. През първия строителен период тя е представлявала правоъгълна постройка на чиито северна, южна и западни стени, от вътрешната страна, са били разположени по една П-образна ниша, издаващи се съответно пред северната, южната и западната фасади (фиг. 5). От най-ранната постройка са оцелели само основите и според разкопачът не е сигурно дали средните стени на нишите са били плътно изградени или нишите са представлявали портали, в които са били поместени входове. По-вероятно е стените на нишите да са били плътни, а входът да се е намирал на източната фасада.

За наличието на вход от изток подсказва и правоъгълното помещение, в източната част на сградата, което вероятно е било предверие. През втория строителен период върху основите на по-ранната постройка е изградена еднокорабна църква, дълга 8 м и широка 4,50 м. Притвор липсва. През третия строителен период до южната стена на църквата е построено правоъгълно помещение, което е представлявало семейна гробница. Поради малките си размери, църквата е обслужвала ограничен брой хора и вероятно е имала частен характер, като впоследствие е превърната в семейна гробнична църква. Според проучателя вероятно най-старата сграда е била капище, ориентирано запад-изток, с вход от изток. При проучването не са намерени находки, които да осветлят датата на съграждане на църквата. Ако по-старата сграда е била капище, то вероятно църквата е изградена скоро след покръстването през втората половина на IX или началото на X в. (Mihailov, 1995, pp. 197-201).

Ст. Михайлов пише, че по-ранната постройка и църквата са изградени от ломени камъни и кал, но от фотографията, направена при разкопките (Mihailov, 1995, p. 199, fig. 26), е видно, че основите на първата постройка са градени от правилно дялани блокове. След приемането на християнството в Плиска се изграждат предимно сгради от ломен камък, споен с кал (Rashev, 2008, pp. 98-99). Основите на най-ранната сграда са много по-дълбоки от основите на гробничната пристройка (Mihailov, 1995, p. 199), което показва, че върху тях са стъпвали стени, изградени от квадри, а не от ломен камък.

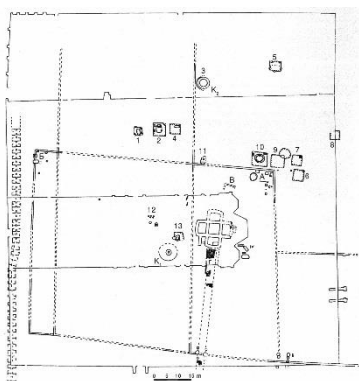
Първоначалната сграда вероятно представлява нов тип езически храм, съставен от централно кръстовидно помещение с три ниши и предверие откъм изток (Rashev, 2008, p. 99). Кръстовидната сграда и сградата под църква № 3 вероятно са били капища и могат да се обединят в една група кръстовидни прабългарски храмове. Като техен аналог може да се посочи кръстополния храм на Ситалк I в Согд в Средна Азия. Може би в кръстовидните храмове е почитан свещен обект, който е трябвало да бъде видим от всички страни, като вероятно не е представлявал идол или олтар за жертвоприношения, а по-скоро е бил обект, изглеждащ еднакво отвред - например горящ свещен огън

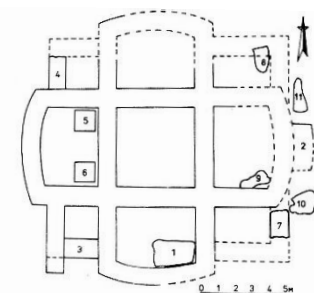
(Chobanov, 2014, pp. 70-71) (Vasilev, 2009). Различията в начина на градеж на първоначалната постройка и църква № 3 подсказват за наличието на два строителни периода. По-ранната постройка не би могла да е църква, тъй като ориентацията ѝ е противоположна спрямо ориентацията на църквата. Планът на по-ранната сграда, квадратният градеж и дебелината на стените (0,80 м – измерено от плана) свидетелстват за това, че въпреки малките си размери, тя е имала специално предназначение. Гробничната пристройка, долепена до нея, подсказва, че тя също би могла да има мемориален характер. Правоъгълното помещение в източната част на сградата, може би е служило за гробница на знатна особа. Върху олтар, от който не са запазени следи, разположен в средата на наоса, вероятно е горял свещен огън в чест на починалия. Тъй като нямаме данни прабългарите да са изграждали мавзолеи, то по-вероятно е сградата да е функционирала като езическо светилище. Може би в правоъгълното помещение от изток богомолците са оставяли даровете за храма. Вероятно в него са били разположени и фиалите със светена вода, а в центъра на наоса е горял свещеният огън.

* * *

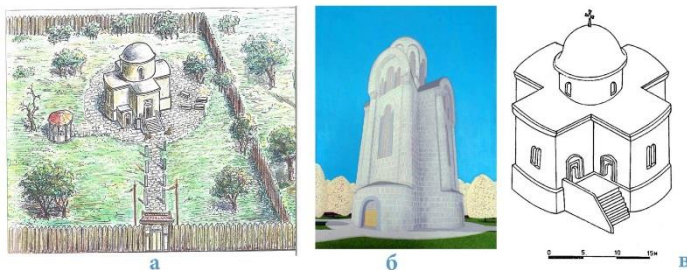
Всяка една от възникналите тези за функционалното предназначение на кръстовидната сграда под базиликата обяснява в дадена степен нейното устройство. Р. Рашев поставя на дневен ред въпроса за съществуването на прабългарски кръстовидни храмове. Я. Василев подробно разглежда възникналия казус. След като през последните стотина година толкова много се е изписало за прабългарските светилища, е редно изследователите, занимаващи се с тематиката, в своите трудове поне да споменат за съществуването на тезата за кръстовиден храм и да я коментират. С оглед на възникналите нови мнения през последните години, мисля, че темата е актуална и в близко бъдеще ще се открият още аналози след зороастрийските храмове на кръстовидните прабългарски постройки, които ще са в подкрепа на тезата за функционирането им като капища.

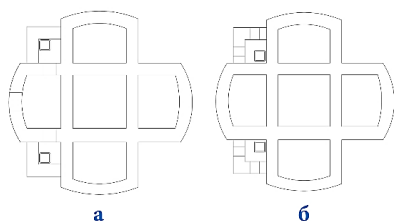
Фиг. 1 Общ план на селището и мартирия под Голямата базилика и манастира около нея: 1-13 – жилища от селището; К1 – кладенец-аязмо на мартирия; А – Г – постройки в рамките на мартирия; IV – саркофаг № 4 от некропола (Georgiev and Vitlyanov, 2001, p. 13, fig. 4)

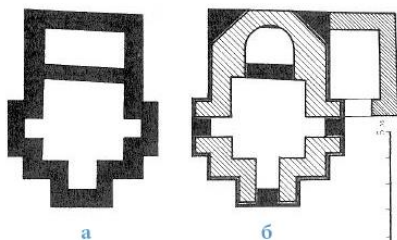
Фиг. 2 Местоположение на фундаментите вън и вътре в кръстовидната сграда под Голямата базилика (Georgiev, 1993, p. 44, fig. 35)

Фиг. 3 Реконструкции на кръстовидната сграда под Голямата базилика през първия строителен период: а) (Boyadzhiev, 2008, appendix); б) (Vasilev, 2009, fig. 9); в) (Georgiev, 1993, p. 49, fig. 38 b).

Фиг. 4 Кръстовидния прабългарски храм през втория строителен период: а) достъпът до басейнчетата е осъществяван през западното кръстно рамо; б) достъпът до басейнчетата е осъществяван чрез директно влизане в помещенията в междурамията (по автора)

Фиг. 5 а) Първи строителен период на кръстовидната сграда – капище ?; б) Църква № 3 и гробничната пристройка (Rashev, 2008, p. 493, fig. XI, 2, 3).

LITERATURE (ЛИТЕРАТУРА)

- Beshleviev, V.** (1981). The first Bulgarians. Life and Culture. [Бешевлиев, В. (1981). Първобългарите. Бит и култура].
- Boyadzhiiev, St.** (1986). Mausoleum of the first Bulgarian khans. Museums and Monuments of Culture, 2, 28-32. [Бояджиив, Ст. (1986). Мавзолей на първите български ханове. Музеи и паметници на културата, 2, с. 28-32].
- Boyadzhiiev, St.** (2008). Bulgarian architecture in the VII-XIV century. Pre-Christian architecture. Volume 1. [Бояджиив, Ст. (2008). Българската архитектура през VII-XIV век. Дохристиянска архитектура. Т. 1].
- Chaneva-Dechevska, N.** (1984). The church architecture of the First Bulgarian state. [Чанева-Дечевска, Н. (1984). Църковната архитектура на Първата българска държава].
- Chobanov, T.** (2014). The Pagan Temples of Danube Bulgaria. Ancient Bulgarians - the discussion continues, 66-90. [Чобанов, Т. (2014). Езическите храмове на Дунавска България. Древните българи - дискусиата продължава, с. 66-90].
- Doncheva-Petkova, L.** (1995). Archaeological information about Christianity in Bulgaria before and immediately after baptism. 1100 Veliki Preslav, 1, 195-205. [Дончева-Петкова, Л. (1995). Археологически сведения за християнството в България преди и непосредствено след покръстването. 1100 г. Велики Преслав, 1, с. 195-205].
- Georgiev, P.** (1993). The Martyrdom in Pliska and the beginning of Christianity in Bulgaria. [Георгиев, П. (1993). Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България].
- Georgiev, P., St. Vitlyanov** (2001). The Archbishopric - a monastery in Pliska. [Георгиев, П., Ст. Витлянов (2001). Архиепископията - манастир в Плиска].
- Hrisimov, N.** (2018). Observations on the personality of Enravota and the cross-shaped building under the Great Basilica. Pliska-Preslav, 13, 81-90. [Хрисимов, Н. (2018). Наблюдения върху личността на Енравота и кръстовидната сграда под Голямата базилика. Плиска-Преслав, 13, с. 81-90].
- Milchev, A.** (1995). P. Георгиев. The Martyrdom in Pliska and the beginning of Christianity in Bulgaria (review). Archeology, 2, 52-53. [Милчев, А. (1995). П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България (рецензия). Археология, 2, с. 52-53].
- Mihailov, St.** (1995). More about the cross-shaped building under the Great Basilica in Pliska. Archeology, 4, 47-49 [Михайлов, Ст. (1995). Още за кръстовидната постройка под Голямата базилика в Плиска. Археология, 4, с. 47-49].
- Ovcharov, D.** (2005). About the place of the tomb of Khan Omurtag - conjectures and hypotheses. Helis, IV [Овчаров, Д. (2005). За мястото на гроба на хан Омуртаг – догадки и хипотези. Хелис, IV].
- Popkonstantinov, K.** (2005). Once again the so-called martyrdom in Pliska. Prof. Ph.D. Stancho Vaklinov and the Medieval Bulgarian Culture, 24-32. [Попконстантинов, К. (2005). Още веднъж т. нар. мартириум в Плиска. Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура, с. 24-32].

- Rashev, R.** (2008) The Bulgarian pagan culture VII-IX century. [Рашев, Р. (2008). Българската езическа култура VII-IX век].
- Stanilov, St.** (1982). The language centers of the First Bulgarian state. Bulgaria 1300 years, 225-234. [Станилов, Ст. (1982). Езическите центрове на Първата българска държава. България 1300 години, с. 225-234].
- Teofilov, T.** (1993). From a temple to a church. Notices of the Museums in Northern Bulgaria, 9, 73-92. [Теодфилов, Т. (1993). От капище към църква. Известия на музеите в Северна България, 9, с. 73-92].
- Totev, T.** (1984). The cross-shaped building under the foundations of the Great Basilica in Pliska (865-866). Collection in memory of Prof. St. Ваклинов, 160-170. [Тотев, Т. (1984). Кръстовидната сграда под основите на Голямата базилика в Плиска (865-866). Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов, с. 160-170].
- Tsanev, Ts.** (1998). On the Question of the Christianization of the Bulgarians. Preslav Literary School, 3, 159-167. [Цанев, Ц. (1998) Към въпроса за покръстването на българите. Преславска книжовна школа, 3, с. 159-167].
- Vaklinov, St.** (1974). Pliska for thirty years. Archeology, 3, 28-39. [Ваклинов, Ст. (1974). Плиска за тридесет години. Археология, 3, с. 28-39].
- Vaklinov, St.** (1977). Formation of the old Bulgarian culture VII-XI century. [Ваклинов, Ст. (1977). Формиране на старобългарската култура VII-XI век].
- Vaklinov, St., I. Shtereva** (1993). Studies of the Great Basilica in Pliska in 1971-1973. Pliska-Preslav, 6, 33-48. [Ваклинов, Ст., И. Щерева (1993). Проучвания на Голямата базилика в Плиска през 1971-1973 г. Плиска-Преслав, 6, с. 33-48].
- Vasilev, Ya.** (2009). The cross-shaped building - mausoleum under the Great Basilica in Pliska (<https://bazileus.eu/statii/142-krystovidna-sgrada.html>) visited: 01.03.2021. [Василев, Я. (2009). Кръстовидната сграда – мавзолей под Голямата базилика в Плиска (<https://bazileus.eu/statii/142-krystovidna-sgrada.html>) Посл. посетен: 01.03.2021 г.]].

GALABINA YOSIFOVA

PhD student

b8d8h8@abv.bg

AUTHOR` DATA WERE PUBLISHED ACCORDING GDPR RULES OF THE JOURNAL

ISSN: 2367-8038

Съставители
Петко Ст. Петков
Галина Богданова

Editors
Petko St. Petkov
Galina Bogdanova

Материалите в сборника са обект на авторско право. Разрешава се безвъзмездното ползване на техни електронни/ хартиени копия само за лична употреба или обучение, при пълно цитиране на текущата страница и след писмена декларация от цитиращия за липса на търговски намерения.

This work is subject to copyright. Open and free of charge use of digital/hard copies of publications is granted only for personal or educational use, with full citation of the current page, and after written declaration of the quoting side for not-commercial intention.

Научната поредица е регистрирана в НАЦИД с № 1209

Science series has been registered in NACID with No. 1209

© Авторски колектив, 2021

© Authors` Group, 2021

Техническо редактори:
Калина Сотирова-Вълкова
Николай Ноев
Паскал Пиперков

Technical editors:
Kalina Sotirova-Valkova
Nikolay Noev
Paskal Piperkov

www.math.bas.bg/vt/kin

ISSN: 2367-8038

том 7, брой 1 (10)/2021
vol. 7, issue 1 (10)/2021